

UDK 316.323.73:338.24:321.7(497.5)

Primljeno: 17. 2. 2017.

Prihvaćeno: 19. 6. 2017.

Pregledni članak

PRISUTNOST I POSLJEDICE SVJETONAZORSKOG NASLJEĐA KOMUNIZMA

Predrag HARAMIJA

Zagrebačka škola ekonomije i managementa

Jordanovac 110, 10 000 Zagreb

pharamij@zsem.hr

Sažetak

U radu se istražuje u kojoj je mjeri prisutno i kako se manifestira svjetonazorsko nasljeđe komunizma, odnosno koje su njegove posljedice na rad državnih institucija i gospodarstva. Dolazi se do spoznaje da je neuspjeh tranzicije hrvatskog društva u velikoj mjeri posljedica ukorijenjenosti nasljeđa komunizma, a to se manifestira kao birokratizam, nedostatak inicijative, antiintelektualizam i antiprofesionalizam. Sustav vrijednosti formiran u komunizmu temelji se na radikalnom egalitarizmu, a današnje loše stanje gospodarstva, posljedično siromaštvo i nezaposlenost pridonose revitalizaciji toga mentalnog sklopa. Temeljem istraživanja odnosa prema kolektivnim stavovima svojstvenim komunizmu detektira se hrvatsko iseljništvo kao skupina najmanje sklona tim stavovima. U domovini, pak, osobe zaposlene u privatnom sektoru imaju manji stupanj podrške tim stavovima od onih zaposlenih u javnom sektoru. Važan čimbenik dovršenja tranzicije, odnosno modernizacije Hrvatske, trebao bi biti jače uključivanje u institucije osoba izgrađenog sustava vrijednosti sukladnog demokraciji i tržišnom gospodarstvu.

Ključne riječi: komunistički svjetonazor, tranzicija, egalitarni sindrom, mjerenje kolektivnih stavova, iseljništvo.

Uvod

Nakon pada Berlinskog zida 1989. godine u nizu zemalja srednje, istočne i jugoistočne Europe uslijedilo je urušavanje komunizma. Započeo je prijelaz (odnosno u mnogim zemljama točnije je reći povratak) iz jednostranačkog, nedemokratskog u višestranački demokratski sustav, odnosno iz centralizirane državno-vlasničke ekonomije u tržišnu, pluralističko-vlasničku ekonomiju. Taj se prijelaz često naziva tranzicija ili transformacija a trebao bi značiti i promje-

ne u sustavu vrijednosti, od »kolektivno-egalitarnog« u »individualno-liberalni« vrijednosni sustav.¹

Iako početno s oduševljenjem primljena u zemljama bivšeg komunizma, ni danas – četvrt stoljeća od pada komunizma – za tranziciju ne možemo reći da je dovršena. Ili bolje rečeno, u nekim je zemljama ostvaren znatniji napredak dok je u nekim zemljama napredak prema punoj demokraciji i učinkovitom tržišnom gospodarstvu sasvim neznatan.

Uzroci tako sporog ili neuspješnoj provedbi tranzicije su: 1) naslijeđena struktura gospodarstva, odnosno prisutnost političkog utjecaja na gospodarstvo; 2) institucionalno nasljeđe komunizma (golema i neučinkovita administracija, birokratizirani pristup, prenormiranost i korupcija; 3) loše provedena privatizacija; 4) nedostatna pomoć Zapada, odnosno šablonizirani pristup međunarodnih organizacija; 5) nerazvojni karakter stranih investicija u zemlje tranzicije.²

Razvidno je da je preduvjet za rješavanje prvih triju navedenih uzroka neuspjeha tranzicije usvajanje sustava vrijednosti i načina ponašanja svojstvenog demokraciji i tržišnom gospodarstvu.

Temeljna hipoteza (H1) ovog rada jest ta da je komunistički poredak svojom dugogodišnjom indoktrinacijom i represijom ostavio nasljeđe u sustavu vrijednosti, odnosno mentalitetu i ponašanju ljudi. Druga hipoteza (H2) je da navedeno nasljeđe utječe na način rada državnih i gospodarskih institucija te time otežava tranziciju. Treća hipoteza (H3) je da se komunističko nasljeđe može prepoznati u nizu kolektivnih stavova sklonih sustavu državnog vlasništva, birokratizmu i političkom kadrovanju a nesklonih privatnom poduzetništvu, inicijativi, intelektualnom i profesionalnom isticanju. Zbir tih stavova nazivamo »svjetonazorsko nasljeđe komunizma«.³ Četvrta hipoteza (H4) je da su elementi svjetonazorskog nasljeđa komunizma manje prisutni u onim skupinama hrvatskih građana koji su zaposleni u privatnom sektoru nego u državnom a najmanje prisutni kod onih koji su dulje živjeli u zemljama razvijene demokracije i tržišna gospodarstva.

Kako bismo došli do odgovora na prve tri hipoteze, koristimo se nizom istraživanja domaćih i stranih autora, odnosno podacima međunarodnih orga-

¹ Usp. Ivan CIFRIĆ, *Tranzicija i transformacija – između norme i prakse*, u: *Socijalna ekologija*, 5 (1996.) 2, 135 –153, ovdje 135.

² Usp. Predrag HARAMIJA – Đuro NJAVRO, *Tranzicija i njeni rezultati*, u: *Obnovljeni život*, 71 (2016.) 4.

³ Josip Županov uočava radikalni egalitarizam kao glavnu vrijednost u doba komunizma te uz njega veže niz kolektivnih stavova koje naziva »egalitarni sindrom«. Opisujemo ih u 3. poglavlju ovog rada. U vlastitu istraživanju taj niz stavova proširujemo te ih u 4. poglavlju nazivamo »svjetonazorsko nasljeđe komunizma« .

nizacija. U prvom poglavlju usmjerujemo se na prirodu i metode komunističke ideologije i indoktrinacije, u drugom na utjecaj komunističkog nasljeđa na razvoj tranzicijskih zemalja, odnosno na rad institucija i na funkcioniranje gospodarstva, a u trećem na radikalni egalitarizam kao glavnu prepreku tranziciji, odnosno uz njega vezan niz kolektivnih stavova zvanih »egalitarni sindrom«.

Do znanstvenog odgovora na četvrtu hipotezu može se doći tek ozbiljnim istraživanjem koje bi zahvatilo velik broj građana. Ipak, kao ilustraciju mogućih tendencija u četvrtom poglavlju predstavljamo i rezultate prigodne ankete rađene na prigodnom uzorku.

1. Komunistička ideologija i indoktrinacija

Četrdeset pet godina komunističkog režima u Hrvatskoj i drugim zemljama istočne i jugoistočne Europe, odnosno čak sedamdeset godina u Rusiji i većini ostalih bivših sovjetskih republika, razdoblje je nedemokratskoga političkog poretka, jednostranačja, terora i zločina. Ideologija na kojoj se temeljio poredak u svim europskim komunističkim zemljama bila je marksistička u ostvarenoj boljševičkoj varijanti, dakle komunistička. Najsažetije iskazano, ovako izgledaju »istine« svojstvene toj ideologiji:

1. Moguće je ostvariti savršeno, besklasno društvo potpune jednakosti ljudi. To je »socijalistički ili komunistički raj« u kojem će svi imati koliko im treba.⁴
2. Kako bi se navedeni »raj« ostvario, potrebno je ukinuti privatno vlasništvo i uspostaviti zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (slijediti misao Karla Marxa).
3. To se ostvaruje »revolucijom«, a provest će je u cijelom svijetu politički pokret – komunistički pokret – koji obuhvaća ukupnost komunističkih stranaka, organizacija i skupina u svijetu.
4. Nakon revolucije u nekoj državi opravdano je uvesti politički sustav totalitarne jednostranačke vlasti (partija je »avangarda radničke klase«).⁵
5. Socijalne slojeve koji se percipiraju nesklonima komunizmu smatra se »neprijateljima« i u odnosu na njih mora se voditi »klasni rat«.⁶

⁴ Kako je za marksiste sve proizvod materijalnih procesa, to je obavezan ateizam a »religija je opijum za narod«. Usp. Božo NORAC-KLJAJO, Marksizam i religija. Kritika marksističkoga poimanja religije, u: *Crkva u svijetu*, 46 (2011.) 4, 466–488.

⁵ Budući da je partija predvođena nepogrešivim vođom, stvara se kult ličnosti čelnika partije i države. Takav kult ličnosti postoji i danas, npr. u Sjevernoj Koreji.

⁶ »Klasni neprijatelji« uvijek su skupine koje posjeduju »sredstva za proizvodnju«, tj. tvorničari, poduzetnici, bogati seljaci – kulaci, no često i intelektualci i svećenstvo.

Posljedično tomu sustavna represija redovno je obilježje komunističke vladavine: prigodom dolaska na vlast te kod nekih kasnijih odlučnih reformi provodi se masovni teror (progoni, hapšenja, konfiskacije imovine, nacionalizacija, kolektivizacija) a u stabilnijim vremenima provodi se svagdanja represija, koja se očituje u cenzuri, djelovanju političke policije, zabrani kretanja preko državnih granica, stavljanja svih građana koji nisu članovi Komunističke partije u status građana drugog reda i tako dalje. Među samim komunistima povremeno se provode obračuni u kojima se eliminiraju oni za koje se misli da su »idejno zastranili«, a to je grupa koja je u političkom sukobu ostala u manjini. Oni se kažnjavaju smrću, šalju u zatvor, ili u najblažim slučajevima izbacuju iz Komunističke partije i socijalno degradiraju.⁷

Uvođenje komunističkih režima uvijek prati snažna indoktrinacija koja je istodobno i brutalna i perfidna. Likvidaciju političkih protivnika ili neistomišljenika prati snažna propaganda o »klasnim neprijateljima« koje valja istrijebiti na putu u socijalistički raj. U cilju dobivanja potpore javnosti za takve aktivnosti, stvaraju se posebna tijela za propagandne aktivnosti u koja se uključuje niz umjetnika i kulturnih djelatnika, u Hrvatskoj npr. to je Agitprop. Sav tisak i svi ostali mediji dolaze pod nadzor partije i u njima se odvija stroga cenzura.⁸ Istodobno slijedi preuzimanje pripadnika partije svih važnijih pozicija u sustavu izobrazbe, kulture i znanosti.

Komunistička indoktrinacija nije samo nasilna nego se temelji i održava na laži. Sustavno se promiče slika o moralnoj opravdanosti komunističkih ciljeva (stvaranje boljeg, bogatijeg i pravednijeg društva) te posljedično i prihvatljivosti, odnosno nužnosti metoda kojima se koriste. Stvara se i slika o »naprednosti« komunističkog sustava pred drugima, koji su »zaostali«.

I danas lijeve »intelektualne elite« vrlo često imaju stajališta koja se temelje na poimanju ideološke paradigme socijalizma (komunizma) kao »naprednije« od one pretkomunističkih društava. Iz tih se razlika često izvlači zaključak da su zločini komunizma zapravo samo aberacija, loša primjena, pogreška, a ne konstanta i bit komunističkog režima *per se*.⁹

Zločine komunizma uvijek prati »zavjera šutnje« očitovana ne samo u prikrivanju dokumenata i grobišta nego i u djelovanju intelektualaca koji su-

⁷ Usp. Neven ŠIMAC, Crna knjiga komunizma (prikaz zbornika znanstvenih radova objavljenog u Francuskoj 1997. godine), u: *Crkva u svijetu*, 33 (1998.) 3.

⁸ O cenzuri vidi više u: Josip GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, Zagreb, 1998.

⁹ Usp. Neven ŠIMAC, Europa i komunizam, u: *Nova prisutnost*, 9 (2011.) 1, 241–256, ovdje 247.

stavno prikazuju sliku povijesti dolaska komunističkih režima na vlast i njihovih vladavina kao lišenu ili skoro lišenu zločina – makar se uopće ne prikriva fundamentalna nasilnost prema »klasnom neprijatelju«.¹⁰

Teza koju ljevičari u nas vole isticati da komunizam u Hrvatskoj nije nešto nametnuto izvana – kao što je to bilo npr. u Poljskoj, Češkoj ili Mađarskoj u koje se uveden izravno vojnom silom SSSR-a – već nešto autohtono, implicira njegovu prihvatljivost narodu. No pritom se zaboravlja činjenica da je KPJ bila, sve do 1948. godine tek satelit centrale u Moskvi (Kominterne). Istodobno zbog Titova odmaka od SSSR-a 1948. godine u stranoj javnosti biva vrlo rašireno mišljenje kako je komunizam, odnosno socijalizam u bivšoj Jugoslaviji bio liberalniji, moderniji, tj. blaži nego u drugim komunističkim zemljama (neki ga nazivaju i »komunizam s ljudskim licem«) i stoga opet prihvatljiviji.

Tisuće likvidiranih, zatvorenih i onih koji su bili prisiljeni pobjeći iz zemlje svjedoče da nije bilo tako kako se pretpostavljalo. Naime, u Hrvatskoj, odnosno bivšoj Jugoslaviji, komunistička indoktrinacija u početku je potpuno nalik na onu u drugim zemljama komunizma, no u 50-im i 60-im godinama donekle se mijenja karakter i ikonografija budući da nakon sukoba Tita i Staljina 1948. godine dolazi do udaljavanja od SSSR-a. Potom se u 70-im i 80-im godinama ponovno razbuktava u izvornoj boljševičkoj maniri. Mirjana Kasapović kazuje da je Jugoslavija tijekom 70-ih i 80-ih godina »bila poprište dvaju najretrogradnijih političkih valova u Istočnoj Europi uopće: 'kulturne' i 'antibirokratske' revolucije [...] razvijan je svojevrsan lijevi ideološki fundamentalizam«¹¹. Kulturna revolucija nastala je kao odgovor vladajuće komunističke elite na zbivanja 1971. godine u Hrvatskoj, gdje je nacionalno-demokratski pokret (kojemu su pripadali i dijelovi hrvatske komunističke elite) zahtijevao konfederalizaciju jugoslavenske države te reformu gospodarskog i političkog sustava. Pobijedila je »titoistička« struja u Savezu komunista Jugoslavije, koja je nazvala pokret »kontrarevolucijom« te pribjegla represivnim obračunima s njegovim pristašama. Potom je uslijedio i ideološki odgovor u vidu koncepcije »samoupravljanja« koja je »podrazumijevala svojevrsnu kulturnu revoluciju u društvenom životu zemlje. Tome su cilju bili podređeni svi ideološki aparati države: školstvo, znanost, kultura, masovni mediji itd. Taj je koncept stoga objektivno vodio k ideološkoj diktaturi, koja je doktrinarno poprimila mnoga obilježja klasičnoga lijevog radikalizma.«¹² Zadnji

¹⁰ Usp. Neven ŠIMAC, Crna knjiga komunizma (prikaz zbornika znanstvenih radova objavljenog u Francuskoj 1997. godine).

¹¹ Mirjana KASAPOVIĆ, Demokratska tranzicija u Istočnoj Europi, u: *Politička misao*, 33 (1996.) 2–3, 84–99, ovdje 87.

¹² *Isto*, 86.

retrogradni politički val bila je »antibirokratska revolucija«, koja je nastala sredinom 80-ih godina kao odgovor srpske komunističke elite na političku krizu u zemlji. Povod su joj bili etnički sukobi na Kosovu između albanske većine i srpske manjine, a stvarni cilj bio je sveopća reunitarizacija i recentralizacija države kojom bi se radikalno promijenio tadašnji status republika u federaciji. Glavno sredstvo ostvarenja toga cilja bila je »čistka« protujugoslavenskih i protusocijalističkih birokratskih elita u svim republikama, napose u Sloveniji i Hrvatskoj.¹³

Ukorijenjenost komunističke ideologije posljedica je dugotrajnosti indoktrinacije ali promidžba ideja komunizma, u nešto mekšem obliku, još uvijek traje. Preživljavanje komunističke ideologije olakšava činjenica da kreatorima komunističkih zločina nikad nije suđeno za razliku od onih nacističkih i fašističkih. Nakon kapitulacije sila Osovine, vrlo brzo su osnovani sudovi, u Nürnbergu i u Tokiju, i donesene prve međunarodne kaznenopravne norme. Ni nakon rušenja Berlinskog zida, ni kasnije, nigdje nisu bili osnovani slični sudovi međunarodne pravde za zločine komunizma. Niti su to učinile zapadne demokracije, koje su inzistirale na pravima čovjeka, niti je takav zahtjev postavila javnost bivših komunističkih zemalja.¹⁴ Štoviše: »Kao da se htjelo prijeći 'spužvom zaborava' preko crne ploče komunizma [...] tragače za istinom [...] se izguralo sa scene i okvalificiralo kao nacionaliste i 'desne sumnjivce', koji ugrožavaju građanski mir i 'kopaju po kostima'«. ¹⁵

Ipak, na potrebu osude komunističkih zločina ukazuju i neke europske institucije. Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Europe br. 1481 od 25. siječnja 2006. godine, naslovljena »Potreba međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima« konstatira da su svi komunistički režimi, bez izuzetka, prakticirali masovno nasilje i kršenje prava čovjeka; da su nasilja varirala u vremenu i prostoru, ali su svugdje uključivala ubojstva, individualna ili kolektivna, smrt u logorima i deportacije, mučenje, prisilni rad, kolektivni teror, etnički i vjerski progon, povrede slobode savjesti, misli i riječi, slobode medija i odsutnost političkog pluralizma; da su se zločini opravdavali potrebom klasne borbe i eliminiranja štetnih kategorija stanovništva i da su komunistički režimi pogonili vlastito pučanstvo.¹⁶

¹³ Usp. Isto.

¹⁴ Citirano prema: Neven ŠIMAC, Europa i komunizam, u: *Nova prisutnost*, 9 (2011.) 1, 241–256, ovdje 247. Treba pripomenuti da je jedini sudski proces koji je rezultirao osudama onaj vođama Crvenih Kmera u Kambodži, koji je trajao od 2011. do 2016. godine.

¹⁵ Isto, 244.

¹⁶ Predlagatelj te rezolucije je Šveđanin Göran Lindblad iz skupine Europske narodne stranke (desni centar), koji u svojem obrazloženju ističe da ni jedna međunarodna organizacija još nije izradila bilancu i dala procjenu komunističkih režima, za razliku od

To što komunistička ideologija sa sobom donosi vrlo je rano prepoznao vrh Katoličke crkve. Tako se u enciklici *Rerum novarum* iz 1891. godine (koja je posvećena stanju radnika) o socijalistima (komunistima) kazuje: »Oni zahtijevaju da se dokine privatno vlasništvo te mjesto njega uvede zajedničko vlasništvo pod općinskom ili državnom upravom. S ovakvim prenošenjem privatnog vlasništva na zajednicu [...] vjeruju da će se zlo radikalno iskorijeniti. No ta teorija ne samo da ne može riješiti napetosti nego će škoditi samim radnicima, a povrh toga ona je iz mnogih razloga nepravedna jer nameće nasilje zakonitim vlasnicima, izvrće dužnost države i brka sav društveni poredak.«¹⁷ »Bio bi otvoren put međusobnoj zavisti, ogovaranju i neslozi. Nestalo bi privatne inicijative uma i marljivosti pojedinca. Tako bi nužno presušili i izvori bogatstva. Ona zamišljena jednakost ne bi bila drugo nego opća nevolja i bijeda.«¹⁸

Također i u kasnijim dokumentima Katoličke crkve nalazimo na osudu komunizma. U enciklici *Divini redemptoris* iz 1937. godine nailazimo na snažnu osudu komunizma, koji je već postojao u Sovjetskom Savezu.¹⁹ U *Katekizmu Katoličke Crkve*, br. 2425, čitamo: »Crkva je odbacila totalitarne i ateističke ideologije povezane, u moderno doba, s 'komunizmom' ili 'socijalizmom'.«²⁰

Ukratko, nasuprot svoj komunističkoj promidžbi, povijesne činjenice, odnosno posljedice komunizma, jasno pokazuju da on »nije dobra ideja koja je otišla u krivom smjeru, nego je to potpuno kriva i zla ideja«²¹.

2. Utjecaj komunističkog nasljeđa na razvoj tranzicijskih zemalja

Ako stupanj uspješnosti tranzicije sagledamo u tri vida društvenog i političkog poretka: 1) normativni – uređen odgovarajući zakonski okvir; 2) institucionalno-politički – višestranačje, slobodni izbori, trodioba vlasti i tako dalje; 3) društveno-kulturni – za dva od ta tri vida sagledavanja uspješnosti tranzicije mogli bismo reći da su formalno zadovoljeni članstvom u Europ-

onoga što je učinjeno za analizu i osudu nacizma. On iznosi i svoju procjenu broja žrtava komunizma: najmanje 95 milijuna, i to na osnovi djelomičnog prikaza po zemljama.

¹⁷ LAV XIII., *Rerum novarum* – Enciklika »o stanju radnika« (15. V. 1891.), poglavlje »Krivi lijek«, br. 3, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve – Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Zagreb, 1991., 2.

¹⁸ *Isto*, br. 12, 7.

¹⁹ PIO XI., *Divini redemptoris* (19. III. 1937.), u: w2.vatican.va/content/pius-xi/la/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html (17. I. 2017.).

²⁰ HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA (ur.), *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, 2016., br. 2425.

²¹ Richard PIPES, *Komunizam – povijest intelektualnog i političkog pokreta*, Zagreb, 2006., 12.

skoj uniji. To su onaj normativni i institucionalno-politički.²² No oni možda jesu formalno dovršeni, no u svojoj biti nisu, i to upravo zato što onaj treći vid, društveno-kulturni, nije dovršen. On se manifestira u vrijednostima i ponašanju ljudi, pa tako i struktura vlasti, institucija, gospodarstvu u kojima ljudi djeluju. Zato još uvijek možemo govoriti o nasljeđu komunizma kao čimbeniku koji usporava tranziciju. Navedeno se može uočiti i u više domaćih i stranih znanstvenih radova.

Znanstvenik koji je u nas prvi počeo ukazivati na problem komunističkog nasljeđa kao važnog razloga neuspjeha tranzicije jest Josip Županov. On spoznaje »da su se i u Hrvatskoj zasad očuvali obrasci komunističkog društvenog sustava sa svim trendovima svojstvenim tom sustavu«²³. Te obrasce prepoznaje u starim partijskim kadrovima koji su preplavili novu elitu, u naslijeđenim socijetalnim vrijednosnim kodovima (dvojac radikalni egalitarizam – autoritarnost), socijalnom karakteru stanovništva, koji je formirao stari sustav, te inertnosti birokracije i inerciji svakodnevnog života. Upozorava da smo iz komunističkog razdoblja naslijedili i »davanje prednosti političkoj lojalnosti nad stručnim sposobnostima [...] politička podobnost neusporedivo je važnija od profesionalne kompetentnosti i osobnog moralnog integriteta«²⁴. To je tako jer iako su napravljene promjene u institucionalnom i političkom sustavu dok su »manje [...] izražene promjene u vrijednosnom sustavu (dominantne društvene vrijednosti), a u nekim temeljnim kolektivnim stavovima čini se da uopće nije došlo ni do kakvih promjena«²⁵.

Ivan Cifrić upozorava da se promjene sustava vrijednosti ne događaju u kratkom vremenu: »vjerojatno će biti potrebna jedna ili dvije generacije dok neke egalitarne vrijednosti ne izblijede iz svijesti tih društava«²⁶. Johannes M. Schnarrer smatra da se mentalitet građana mijenja vrlo sporo jer je »u komunističkim zemljama marksizam bio preuzeo ulogu religije«²⁷.

²² Usp. Vlasta ILIŠIN, Demokratska tranzicija u Hrvatskoj, u: *Sociologija sela*, 36 (1998.) 1, 27–52.

²³ Josip ŽUPANOV, Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena, u: *Politička misao*, 48 (2011.) 3, 153.

²⁴ Josip ŽUPANOV, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji* (1995. – 2001.), Zagreb, 2002., 293–294.

²⁵ Josip ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., 252.

²⁶ Ivan CIFRIĆ, Tranzicija i transformacija – između norme i prakse, 143.

²⁷ Johannes M. SCHNARRER, Tranzicijske demokracije i Europa: gospodarsko politički aspekt na temelju promjene sustava i mentaliteta, u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*, Zagreb, 2011., 25, 46.

To da (ne)uspjeh demokratizacije u znatnoj mjeri ovisi i o komunističkom nasljeđu u nekim svojim radovima kazuju i Francis Fukuyama²⁸, Stephen Whitefield²⁹, Ivan Prpić³⁰, i Klaus von Beyme³¹.

Nasljeđe komunizma očituje se u nizu ograničenja: »ekonomskih (egalitarizam, kolektivizam, plansko gospodarstvo), socijalnih (»etika nerada«), političkih (jednostranačje, državna kontrola, nefunkcionalni pravni sustav) i kulturnih (prisilna sekularizacija, tradicionalne vrijednosti, materijalizam)«³².

Američki International Republican Institute u svojem izvješću o Hrvatskoj upozorava: »zastarjeli obrazovni sustav, nedostatak definirane političke kulture i manjak poduzetničkog duha. Sve su to nasljeđa komunističke države.«³³

Zbog svega navedenog proces tranzicije znatno je duži nego što se očekivalo. Kako u većini zemalja nije doveo do blagostanja koje se očekivalo, to danas (u okružju neispunjenih očekivanja, gospodarskih teškoća i rastuće socijalne nejednakosti i nesigurnosti) svjedočimo da u više zemalja jača nostalgija za vremenom komunizma. Istraživanje američkog Pew Research Center iz 2009. godine, na uzorku od 14.760 osoba iz četrnaest zemalja u kojima je bila komunistička vlast, navodi da se broj ljudi koji podržava tranziciju u demokraciju i tržišno gospodarstvo u svim zemljama bivšeg komunizma znatno smanjio od 1991. do 2009. godine.³⁴

Ulaskom u Europsku uniju Hrvatska formalno zadovoljava normative i institucionalne okvire zemalja razvijenog Zapada, no to ne znači da institucije i funkcioniraju na odgovarajući način. Naime »nove institucije, ma kakav

²⁸ Usp. Francis FUKUYAMA, *Kraj povijesti?*, u: *Politička misao*, 27 (1990.) 2, 171–189.

²⁹ Usp. Stephen WHITEFIELD, *Political Culture and Post-Communism*, New York, 2005.

³⁰ Usp. Ivan PRPIĆ, *Kriza legitimnosti komunističkih poredaka*, u: *Politička misao*, 28 (1991.) 3, 153–169.

³¹ Usp. Klaus von BEYME, *Transformacijska teorija – nova interdisciplinarna istraživačka grana?*, u: *Politička misao*, 29 (1992.) 3, 111–129.

³² Krunoslav NIKODEM – Gordan ČRPIĆ, *O (ne)održivosti veza između povjerenja i demokracije – analiza povjerenja u institucije u Hrvatskoj i u Europi*, u: Josip BALOBAN – Krunoslav NIKODEM – Siniša ZRINŠČAK, *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi*, Zagreb, 2014., 269.

³³ INTERNATIONAL REPUBLICAN INSTITUTE, *Agency for International Development, Cooperative Agreement Number 160-A-00-01-00104-00 Croatia, Closeout Report, July 2001 – June 2004*, Washington, 2004.,

³⁴ *Tranziciju u kapitalizam podržava 36% Ukrajinaca, 46% Mađara, 50% Rusa i Litvanaca, 53% Bugara, 66% Slovaka, 71% Poljaka, 79% Čeha*. Usp. PEW RESEARCH CENTER, *Pew Global Attitudes Project, Two Decades After the Wall's Fall*, Washington D. C. (2. XI. 2009.), u: <http://www.pewglobal.org/files/2009/11/Pew-Global-Attitudes-2009-Pulse-of-Europe-Report-Nov-2-1030am-NOT-EMBARGOED.pdf> (14. III. 2016.).

bio njihov normativni obrazac, pokazuju težnju da se u načinu funkcioniranja približe starima»³⁵.

To se očituje kao birokratizirani pristup i prenormiranost, golema, ne-účinkovita a često i korumpirana administracija, autoritarni i klijentelistički način funkcioniranja političkih stranaka, odnosno politički utjecaj na gospodarstvo te posljedično tome i zaostale gospodarske strukture.

Komunizam je sustav koji je nastojao regulirati svaki vid života i privređivanja. Za vrijeme komunizma državni administrativni aparat nabujao je preko svake mjere a radno mjesto u državnoj upravi davalo je sigurnost i utjecaj.³⁶ Izrazito birokratizirana i restriktivna vlast otvorila je put korupciji i mitu državnih službenika jer se većini građana činilo da je to jedini put do ostvarenja željenog cilja.³⁷

Da se do danas puno nije promijenilo, štoviše da administracija još raste, svjedoče i recentna istraživanja broja zaposlenih u državnoj upravi.³⁸ Ima i istraživanja koja ukazuju na učestalost korupcije u tranzicijskim zemljama. Po istraživanju koje je organizacija RAND Europe provela za Europski parlament objavljenom 2016. godine, Hrvatska je jedna od triju najkorumpiranijih zemalja Europske unije, ispred nje su samo Bugarska i Rumunjska.³⁹

Krunoslav Nikodem i Gordan Črpić uočavaju nesklad između očekivanja građana da država bude odgovorna za njihove probleme, odnosno izrazito visokih očekivanja građana spram državnih institucija, i svojstva tih institucija, koje karakterizira nekompetentnost, neefikasnost, korupcija, nepotizam i zalaganje za partikularne stranačke, a ne opće interese. Analiza povjerenja u institucije u Hrvatskoj i Europi kazuje da od 1999. do 2008. godine u Hrvatskoj ne svjedočimo povećanju povjerenja, već značajnom padu povjerenja prema institucijama i organizacijama, da bi za 2008. godinu rezultati bili jedni od najnižih u Europi. Posljedica pada povjerenja je raširenost korupcije i pesimizma u Hrvatskoj.⁴⁰ Ta-

³⁵ Josip ŽUPANOV, Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena, 153.

³⁶ Usp. Đuro NJAVRO, Privatizacija, u: *Društvena istraživanja*, 2 (1993.) 1, 92.

³⁷ Usp. Valentina DIMITROVA-GRJZL – Eszter SIMON, Political Trust and Historical Legacy, u: *East European Politics and Societies*, 24 (2010.) 2, 206–228.

³⁸ Usp. Predrag BEJAKOVIĆ, Zaposlenost u javnoj upravi: stanje, problemi i reforme u Hrvatskoj i svijetu, Zagreb, 2014., u: <https://bib.irb.hr/datoteka/697626.predrag.pdf> (27. III. 2016.).

³⁹ Usp. RAND Europe – European Parliamentary Research Service, The Cost of Non-Europe in the area of Organised Crime and Corruption, Annex II (9. IV. 2016.), u: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579319/EPRS_STU\(2016\)579319_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579319/EPRS_STU(2016)579319_EN.pdf) (11. V. 2016.).

⁴⁰ Usp. Krunoslav NIKODEM – Gordan ČRPIĆ, O (ne)održivosti veza između povjerenja i demokracije – analiza povjerenja u institucije u Hrvatskoj i u Europi, 268, 271.

kođer je i prema drugim međunarodnim istraživanjima Hrvatska danas po povjerenju u institucije države na začelju ljestvice zemalja Europske unije.⁴¹

Naravno, sličnu situaciju možemo naći i nekim u drugim zemljama bivšeg komunizma. Nepovjerenje u institucije posljedica je lošeg rada institucija, a loš rad institucija rezultat je nasljeđa komunizma. Na to ukazuje i činjenica da se pri dnu ljestvice spomenutih istraživanja u većini nalaze uvijek tranzicijske zemlje. Postoje i druga istraživanja koja ukazuju da postkomunistička društva imaju nižu razinu povjerenja u rad državnih institucija u odnosu na druge zemlje.⁴²

Komunističko nasljeđe uvelike otežava razvoj gospodarstva tranzicijskih zemalja.

Moderno tržišno gospodarstvo karakterizira prevladavajuće privatno vlasništvo, slobodno natjecanje kao glavni princip, svima dostupno i konkurentno tržište, tj. sustav pravila na tržištu koji sve aktere tržišta tretira jednako i pravično, autonomija poduzetnika u odnosu na državnu upravu, fleksibilnost radnog mjesta i obrazovanja, ključna je uloga znanosti bez koje nema novih tehnologija i inovativnih proizvoda, a pri zapošljavanju provodi se kompeticija prema sposobnosti.

Nasuprot tomu, u gospodarstvu koje je pod utjecajem komunističkog svjetonazora moguće je uočiti da prevladava državno vlasništvo, tržište je politički lažirano (monopoli), gospodarske aktivnosti vode od politike imenovanja menadžeri, natjecaji su lažirani – izbor kandidata na temelju podobnosti (političkoj eliti) a ne sposobnosti, političke funkcije i poslovi u javnom sektoru bolje su plaćeni nego u privatnom, znanost se ne shvaća kao gospodarski razvojni resurs što vodi marginalizaciji znanosti te odlasku znanstvenika u inozemstvo.

Okruženje u kojem postoji velika mogućnost da ćete biti prevareni i u kojem se zakoni izbjegavaju, nije povoljno za poslovanje. Neka istraživanja nude odgovor na pitanje u kojoj mjeri je u tranzicijskim zemljama sklonost prijevare nasljeđe komunizma. Tako studija američkog Sveučilišta Duke ukazuje da su ljudi odrasli u uvjetima rigidnog komunizma, kakav je vladao u Istočnoj

⁴¹ Usp. Ljiljana KALITERNA LIPOVČAN – Toni BABAROVIĆ – Andreja BRAJŠA ŽGANEC – Predrag BEJAKOVIĆ – Lidija JAPEC, *Trendovi u kvaliteti života – Hrvatska: 2007–2012.*, Eurofound, Ured za publikacije Europske unije, Luxembourg, 2014., u: https://bib.irb.hr/datoteka/745259.Hrvatska-Kvaliteta_zivota_2007-2012.pdf (22. II. 2016.). Usp. niz istraživanja u okviru projekta *European Values Study*, 2008., u: <http://www.european-valuesstudy.eu> (22. II. 2016.).

⁴² Usp. Christian BJORNŠKOV, *Determinants of generalised trust: A cross-country comparison*, u: *Public Choice*, 130 (2006.) 4, 1–21.

Njemačkoj, skloniji nepoštenom ponašanju od onih formiranih u socijalnom kapitalizmu Zapadne Njemačke.⁴³ Istraživanje je napravljeno na uzorku 265 nasumično odabranih Berlinčana koji su sudjelovali u igri u kojoj se moglo zaraditi šest eura. Svaki sudionik trebao je baciti kockice četrdeset puta i zapisati rezultat svakog bacanja na komadić papira, pri čemu je veći ukupni rezultat značio i veći dobitak; pritom je bilo lako krivo prikazati rezultate. Nakon završetka igre, sudionici su ispunili dodatni obrazac gdje su odgovarali na pitanja o tome gdje su rođeni i odrasli, gdje su živjeli 1980. godine, a gdje 1990. godine itd. Rezultati su pokazali kako su obje skupine sudionika varale, ali istočni Nijemci su to činili u dvostruko većoj mjeri. Pokazalo se i da su stariji istočni Nijemci, koji su duže bili izloženi socijalističkom sustavu, bili skloniji varanju. Studija zaključuje kako socijalistički politički režim ima trajni erodirajući učinak na temeljnu moralnost građana.

Možda je to tako zato što su se u komunizmu građani morali naučiti vješto snalaziti kako bi izbjegli niz represivnih odredaba institucija koje nisu doživljavali svojim. Komunizam nije samo natjerao ljude da zaobilaze zakone, on ih je i natjerao da lažu ili bar izbjegavaju govoriti što misle. U komunizmu sloboda govora nije bila poželjna, kriva riječ bila je kažnjiva (verbalni delikt), pa da bi se izbjegla represija valjalo je skrivati svoja stajališta, moralo se govoriti neistinu ili bar šutjeti.

Neka istraživanja uočavaju diskrepanciju između deklarativno društvenih poželjnih vrijednosti i pragmatičnog ponašanja građana kao posljedicu neadekvatnih zakona i mentaliteta naslijeđena iz komunizma. Kazuju da se oni još uvijek oslanjanju na paralelne institucije proizašle iz bivšega komunističkog sustava te je u praksi prisutna visoka razina eskiviranja zakona i pragmatičnog prijanjanja uz trenutačne koristi. Naime, mito, korupcija, kupnja ukradene robe i drugi oblici ponašanja pokazuju visoku razinu permissivnosti u području socijalnog morala.⁴⁴

Utjecaj nasljeđa komunizma razvidan je i u načinu funkcioniranja političkih stranaka u nas. Nedostaje im razvijen sustav unutarstranačke demokracije. Često su kandidati za stranačke funkcije unaprijed određeni u užem

⁴³ Usp. Dan ARIELY – Ximena GARCIA-RADA – Lars HORNUF – Heather MANN, *The (True) Legacy of Two Really Existing Economic Systems*, Durham (19. VI. 2014.), u: <http://www.umass.edu/preferen/You%20Must%20Read%20This/Communism%20Fosters%20Lying.pdf> (12. VI. 2016.).

⁴⁴ Usp. Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ, *Moral u tranzicijskoj Hrvatskoj*, u: Josip BALOBAN (ur.), *U potrazi za identitetom*, Zagreb, 2005., 245; Stjepan BALOBAN, *Kriza zakonitosti i potreba za etikom u Hrvatskoj*, u: Vladimir DUGALIĆ (ur.), *Spe et labore*, Zbornik radova o 65. godišnjici života biskupa Marina Srakića, Đakovo, 2003., 416.

krugu ljudi, a kandidati za izbore u tijela vlasti određuju se bez unutarstranačkoga demokratskog procesa. Tako se unutarstranačka politička aktivnost svodi na poslušnost ili dodvoravanje vođi stranke. Vrlo su česte suspenzije ili izbacivanja iz stranke »nepodobnih« članova. Učestao motiv ućlanjenja u stranke samo je »uhljebljivanje«, tj. zapošljavanje u javnom sektoru. Ukratko, iako smo u višestranačkom demokratskom sustavu, ipak još uvijek većina političkih stranaka unutar sebe još uvijek funkcionira po nedemokratskom komunističkom modelu. Takav način funkcioniranja političkih stranaka velika je kočnica daljnjem razvoju demokracije u državi.

3. »Egalitarni sindrom« – mogući alat izmjere svjetonazorskog nasljeđa komunizma

Akademik Josip Županov (1923. – 2004.) već je početkom 80-ih godina ustvrdio da postojeći politički sustav nije moguće popraviti, nego ga treba posve mijenjati. Teorija egalitarnog sindroma, koje je autor, bila je često osporavana, a osporava se i danas.⁴⁵ Ipak, sve je više znanstvenika koji Županovo djelo smatraju najznačajnijim teorijskim prilogom hrvatskoj sociologiji. Krajem 2015. godine objavljeno je istraživanje koje je utvrdilo prisutnost egalitarnog sindroma u Hrvatskoj.⁴⁶

Pojam egalitarizam odnosi se na distributivni proces u društvu, koji obuhvaća distribuciju društvenih položaja i alokaciju »društvenih nagrada«. Kada se egalitarizam odnosi na distribuciju položaja – to je jednakost mogućnosti, naziva se samo egalitarizam, a kada se, pak, odnosi na alokaciju nagrada, tada se naziva radikalni egalitarizam. Županov na socijetalnoj društvenoj razini kao glavnu vrijednost uočava radikalni egalitarizam i smatra ga glavnom preprekom uspjehu tranzicije, odnosno razvoju tržišne ekonomije i modernizaciji društva. Vidi ga kao »filozofiju« koja ujednačava ljude prema dolje. Glavna je ideja radikalnog egalitarizma da nitko ne smije dobiti više od onoga koji ima najmanje. Popularni naziv te vrijednosti jest »uravnilovka«. U

⁴⁵ Usp. Danijela DOLENEC, Preispitivanje »egalitarnog sindroma« Josipa Županova, u: *Politička misao*, 51 (2014.) 4, 41–64.

⁴⁶ Aleksandar Štulhofer i Ivan Burić anketirali su 714 studenata u osam hrvatskih fakulteta. Istraživanje je ustanovilo značajnu prisutnost pet od sedam tvrdnji na kojima počiva teorija. Treba pripomenuti da, za razliku od Josipa Županova, autori istraživanja pripisuju prisutnost egalitarnog sindroma »predindustrijskom, agrarnom mentalitetu« a ne komunističkoj indoktrinaciji. Usp. Aleksandar ŠTULHOFER – Ivan BURIC, Je li egalitarni sindrom samo teorijska fantazija? Empirijski hommage Josipu Županovu, u: *Politička misao*, 52 (2015.) 3, 7–31.

ekonomskom životu, to je »teorija jednakih trbuha« (uravnilovka), a na intelektualnom planu »teorija jednakih sposobnosti« (intelektualna uravnilovka).⁴⁷ Uz taj pojam J. Županov veže čitav niz kolektivnih stavova koje zajednički naziva »egalitarni sindrom«. Navodi sljedeće kolektivne stavove: perspektiva ograničenog dobra, norma egalitarne raspodjele plaća, redistributivna etika, antipoduzetnički stav, »opsesija o privatniku«, »intelektualna uravnilovka«, antiprofesionalizam i antiintelektualizam.

Evo, kako najsžetije opisano izgledaju kolektivni stavovi »egalitarnog sindroma«.

Perspektiva ograničenog dobra poimanje je da je količina svega od vrijednosti za čovjeka, svih dobara, svega čemu ljudi teže, ograničena i ne može se ljudskim naporima povećati, već se može samo preraspodijeliti. Pravednom raspodjelom smatra se samo ona koja daje svakome jednako. Naime, ako pokušavamo drukčije raspodijeliti ograničena dobra, tada da bi jedan dobio drugi mora izgubiti.

Redistributivna etika temelji se na poimanju da je dužnost onih koji imaju podijeliti imovinu s onima koji nemaju. Dijeljenjem vlastite imovine čovjek stječe status u društvu. U socijalizmu glavna je redistributivna institucija država, zato je često karakteriziraju neekonomske cijene i subvencije, odnosno visoki porezi i socijalne beneficije.⁴⁸

Norma egalitarne raspodjele plaća svojstvena je razdoblju samoupravnog socijalizma u bivšoj Jugoslaviji. Prevladavalo je gledište da plaće (tada su to bili osobni dohodci) nisu smjele prekoračiti određenu razinu. Čak i izražavanje želje za višom plaćom od drugih gledano je s neodobranjem. Norma je bila da bez obzira na produktivnost ili korist za društvo koju bi pojedinac ostvario ne smije biti više plaćen nego drugi na sličnom radnom mjestu.

Antipoduzetnički stav – *a priori* negativan stav prema poduzetništvu kao obliku ekonomskog ponašanja, posebice prema privatnom poduzetništvu bio je jedno od obilježja komunističkog sustava. U socijalističkoj Jugoslaviji još je dodatno deološki učvršćen tijekom samoupravnog socijalizma, u kojem je

⁴⁷ Usp. Josip ŽUPANOV, Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena, 157.

⁴⁸ Nasuprotna redistributivnoj etici je ona akvizitivna. To je etika stjecanja ekonomskih dobara – etika profita, štednje i akumulacije. Stjecanje, a ne redistribucija, daje čovjeku status u društvu. Kao najizrazitiji primjer navodi se »protestantska etika«. Više o tome može se naći u poznatom djelu Maxa Webera *Protestantska etika i duh kapitalizma*. U današnjim demokratskim društvima susrećemo obje etike, no u zemljama komunizma postojala je samo jedna – redistributivna etika. Zanimljiva iznimka je jedna od rijetkih preostalih zemalja pod vlasti komunističke partije, Kina, koja se od redistributivne okrenula akvizitivnoj etici.

bilo čak zazorno uporabiti termine poduzetništvo i poduzetnik. Umjesto toga rabio se vrijednosno neutralan termin poslovnost.

Antiprofesionalizam je negativan stav prema stručnom znanju, profesionalnim normama, profesionalnoj grupi i profesionalnoj organizaciji. Potcjenjuje se stručno znanje i metoda a veliča »narodna mudrost«. Stručnim kriterijima suprotstavljaju se politički i ideološki kriteriji. »Politička podobnost« glavni je kriterij odabira kadrova. Na profesionalca se čini pritisak da u svojoj stručnoj aktivnosti odstupi od normi profesije. Antiprofesionalizam nastoji pretvoriti profesionalne organizacije u transmisiju državno-političkog centra.

Antiintelektualizam i »intelektualna uravnilovka« u korijenu ima vjerovanje da su ljudske sposobnosti kod svih ljudi jednake. Temelj je uprosječivanja a posljedica deprecijacija intelektualnog i glorifikacija fizičkog rada. Inventivnost, izumi ili tehničke racionalizacije i inovacije ili se uopće ne plaćaju ili ih se plaća bijedno malo. Ponekad se čak inovatori smatraju opasnim i dobivaju otkaz. Jedan od razloga propasti komunističkog gospodarstva jest taj što se u proizvodnji težilo ponavljanju postojećih naslijeđenih obrazaca.

4. Tendencije prisuća svjetonazorskog nasljeđa komunizma u hrvatskih građana

Kako bismo pokušali usporediti bliskost svjetonazoru karakterističnom za doba komunizma, na trima skupinama ispitanika (hrvatski iseljenici, zaposlenici u privatnom sektoru, zaposlenici u državnom sektoru) napravljena je prigodna anketa na prigodnom uzorku hrvatskih državljana (N = 371).⁴⁹ Svjesni da se do znanstvenog odgovora može doći tek istraživanjem na znatno većem uzorku nego našem, rezultate ankete predstavljamo kao ilustraciju mogućih tendencija.

Pretpostavivši da je dulji boravak u sredini u kojoj se komunistička indoktrinacija odvija ključan za utjecaj te indoktrinacije te s obzirom da se indoktrinacija temelji na negativnom stavu prema privatnom vlasništvu i poduzetništvu (odnosno nužnosti državnog ili društvenog vlasništva), u istraživanju smo se vodili dvjema temeljnim postavkama:

⁴⁹ Anketa je provedena od 3. do 29. travnja 2016. godine. S obzirom na skromne tehničke mogućnosti pod kojim je provedena, smatramo je tek prigodnom. Naime, anketu je provelo samo troje ljudi; autor je proveo anketu među hrvatskim građanima zaposlenima u privatnom sektoru, anketu među iseljenicima proveo je suradnik povratnik iz dijaspore, a anketu među zaposlenicima u uredima državne uprave proveo je suradnik dužnosnik u Vladi Republike Hrvatske.

1. Osobe koje su dulje razdoblje živjele i radile u demokratskim zemljama tržišnog gospodarstva (iseljenici) imaju negativan stav prema komunizmu, manje izražene komponente egalitarna sindroma te negativan stav prema korupciji i političkom kadroviranju od onih koji žive i rade u domovini.

2. Osobe koje su u domovini zaposlene u privatnom sektoru imaju negativan stav prema komunizmu, manje izražene komponente egalitarna sindroma te negativan stav prema korupciji i političkom kadroviranju od onih koje su zaposlene u domovini u državnom sektoru.

Pitanja ankete podijelili smo u tri grupe. Cilj prve grupe pitanja (od 1 do 3) je detektirati stav prema socijalizmu (komunizmu) naspram kapitalizmu (tržišnom gospodarstvu), odnosno državnom i privatnom vlasništvu. Druga grupa (od 4 do 13) želi detektirati prisutnost komponenti »egalitarnog sindroma«, a treća grupa pitanja (od 14 do 15) odnos prema političkom kadroviranju i korupciji. Pitanja druge grupe formulirali smo u obliku tvrdnji bliskih komponentama »egalitarnog sindroma« Josipa Županova.

Uzorak: Istraživanje je provedeno na trima skupinama građana.

a) Građani Republike Hrvatske koji su rođeni i koji žive u Hrvatskoj, a zaposleni su ili su bili zaposleni u privatnom sektoru; N = 126. Muškarci i žene jednako su zastupljeni (po 63 osobe). Dob ispitanika kretala se od 21 do 91 godine, uz prosjek od 46,7 godina. Struktura obrazovanja je sljedeća: završena srednja škola – 72 osobe, te visoka škola, fakultet ili više – 54 osobe. U toj grupi većina, 79 osoba, zaposlenici su ili studenti Zagrebačke škole ekonomije i managementa (privatna visoka škole).

b) Građani Republike Hrvatske koji su rođeni i koji žive u Hrvatskoj, a zaposleni su u javnom (državnom) sektoru; N = 126. Muškaraca je bilo 48 a žena 78. Dob ispitanika kretala se od 25 do 59 godine uz prosjek od 42,3 godine. Struktura obrazovanja je sljedeća: srednja škola – 42, te visoka škola, fakultet ili više – 84 osobe. U toj su grupi svi ispitanici zaposlenici u stručnim službama, uredima ili upravama Vlade ili Sabora Republike Hrvatske.

c) Hrvatski iseljenici koji duže od dvadeset godina žive i rade u zemljama Zapada, odnosno povratnici koji su isto toliko godina živjeli i radili u inozemstvu; N = 119. Muškaraca je bilo 80 a žena 39. Dob ispitanika kretala se od 54 do 81 godine uz prosjek od 61 godine. Struktura obrazovanja je sljedeća: srednja škola – 56, te viša škola, fakultet ili više – 63 osobe. Svi anketirani živjeli su u inozemstvu od 10 do 43 godina; u Kanadi (56), SAD-u (28), Njemačkoj (21) i Australiji (14). Većina ispitanika bili su sudionici Drugoga hrvatskog iseljeničkog kongresa održanog 2016. godine u Šibeniku.

Instrument. Za utvrđivanje stajališta ispitanika korišten je instrument koji se sastojao od 15 varijabli (pitanja, tj. tvrdnji) s pridodanom desetotomnom skalom procjene (potpuno se slažem – 10, uopće se ne slažem – 1). Dakle, najvišu ocjenu (10) davao je ispitanik kada je potpuno suglasan s tvrdnjom uz pitanje, a najnižu (1) ako se uopće ne slaže s tvrdnjom.

5. Interpretacija rezultata

Ispitanici su u sljedećem omjeru iskazali (ne)suglasnost s tvrdnjama iz ankete (iskazano u prosjeku):

Tvrdnja	Domovina (javni sektor)	Domovina (privatni sektor)	Dijaspora
1. Politički i gospodarski sustav u Hrvatskoj u doba socijalizma bio je bolji i pravedniji nego danas.	6,00	3,78	1,88
2. Za aktualne gospodarske probleme krivo je prihvaćanje liberalnog kapitalizma a ne nasljeđe socijalizma	6,66	5,92	2,41
3. Sustav društvenog ili državnog vlasništva bolji je i pravedniji od onog privatnog vlasništva.	5,14	3,71	1,52
UKUPNO PROSJEK (pitanja od 1 do 3; odnos prema socijalizmu (komunizmu) naspram kapitalizmu (tržišnom gospodarstvu)	5,76	4,47	1,93
4. Privatno poduzetništvo temelji se ponajprije na pohlepi i prijevari.	5,33	3,46	1,58
5. Država bi trebala strože regulirati gospodarske aktivnosti a ne nastojati što manje utjecati na njih.	6,65	6,21	2,58
6. Zaposleni na istom radnom mjestu trebali bi imati istu plaću neovisno o individualnim postignućima na poslu.	2,76	2,07	1,94
7. Pravedna raspodjela je ona koja daje svakome jednako, a ne nekom više a drugom manje.	5,61	5,42	2,35
8. Ljudske su sposobnosti kod svih ljudi jednake, to što je netko školovaniji ne znači da treba biti cjenjeniji u društvu.	5,19	4,35	2,52
9. O blagostanju pojedinca brigu treba voditi ponajprije država, a tek onda on sam.	3,57	3,14	2,17
10. Bolje je imati slabo plaćeni ali siguran posao nego onaj visoko plaćen a nesiguran.	4,61	4,35	4,01

Tvrdnja	Domovina (javni sektor)	Domovina (privatni sektor)	Dijaspora
11. Nije opravdano od djelatnika očekivati da stalno dokazuju svoja znanja i sposobnosti, usavršavaju se i prekvalificiraju.	4,23	3,92	4,41
12. Na radnom mjestu redovno dolaženje i izvršavanje naloženog mora biti važnije od inicijative i samostalnosti.	3,92	3,00	4,15
13. Plaće u privatnom sektoru ne bi smjele biti više nego one u državnom (javnim) sektoru.	3,85	3,33	1,94
UKUPNO PROSJEK (pitanga od 4 do 13; prisutnost egalitarnog sindroma)	4,57	3,92	2,76
14. Političke stranke dužne su davati prioritet zapošljavanju svojih članova u tijelima vlasti i javnim poduzećima.	1,19	1,64	1,05
15. Djelatnik u državnoj administraciji koji nam je olakšao dobivanje neke dozvole zaslužuje da mu damo neku nagradu.	1,76	2,23	1,47
UKUPNO PROSJEK (pitanga od 14 do 15; odnos prema političkom kadroviranju i korupciji)	1,47	1,93	1,26

Cilj prvih triju tvrdnji u anketi (od 1 do 3) je detektirati stav prema socijalizmu (komunizmu), odnosno demokraciji i tržišnom gospodarstvu (kapitalizmu). Razvidno je da iseljeničtvo ima znatno negativniji stav prema bivšem komunističkom sustavu (prosjeak 1,93) od ljudi koji žive u Hrvatskoj (5,76, odnosno 4,47).

Cilj sljedećih deset tvrdnji (od 4 do 13) je detektirati prisutnost neke od komponenti »egalitarnog sindroma«, tj. stajališta svojstvenih komunizmu. Razvidno je da su te komponente znatno (u prosjeku skoro dvostruko) manje prisutne kod naših iseljenika (i iseljenika povratnika) nego kod osoba koje su život provele u Hrvatskoj. To se posebice odnosi na odnos prema poduzetništvu (4), političkom utjecaju na gospodarstvo (5), jednakosti raspodjela (7) i jednakosti sposobnosti (8). Znači, iseljenici znatno više podupiru slobodu poduzetništva i gospodarskih aktivnosti te znatno manje odobravaju »uravnilovku« u pogledu raspodjele imovine i ljudskih sposobnosti. Treba primijetiti da ipak postoji izvjesna podudarnost u nepodupiranju jednakosti plaća (domovina 2,76 i 2,07 a dijaspora 1,94). Podudarnost stajališta glede sigurnosti zaposlenja, nužnosti doškoloavanja, odnosno važnosti osobne inicijative (prosjeak oko 4 za tvrdnje 10 i 11) objašnjiva je razlikom u dobi anketiranih, naime ispitanici iz dijaspore u

prosijeku su stariji (u prosijeku žive više od dvadeset godina u inozemstvu) od ispitanika iz domovine i zato im je i sigurnost posla važna a prekvalifikacija nije jako poželjna opcija, a što je posebno izraženo u ispitanika sa srednjom stručnom spremom.

Cilj zadnjih dviju tvrdnji (14 i 15) je detektirati odnos prema političkom kadroviranju i korupciji u državnoj administraciji. U tom dijelu razvidno je da u svih skupina nema podrške za takve aktivnosti, rezultati su slični, iako je i tu dijaspora ona koje nešto više osuđuje korupciju (1,26) nego domovina (1,47, odnosno 1,93). S obzirom da su zaposlenici u privatnom sektoru u toj anketi pokazali veći rezultat od onih u državnom, naša postavka nije u cijelosti potvrđena. Ipak, rezultate ispitanika koji su zaposleni u državnom sektoru treba uzeti s rezervom jer je teško očekivati da pred anketarima deklariraju toleriranje korupcije i političkog kadroviranja.

Rezultate ovog istraživanja moguće je usporediti s onim o krajnjim učincima privatizacije u Hrvatskoj u kojem su se uspoređivali odgovori uzorka migranata povratnika, stradalnika Domovinskog rata, glavnih direktora onih tvrtki koje su ušle u privatizaciju te uzorka ostalih tzv. »običnih« građana. Istraživanje je u stavovima migranata povratnika u odnosu na ostale građane pokazalo statistički značajnu razliku. Povratnici su bili kritičniji, jer se nisu stvorili ključni mehanizmi tržišne privrede koji su se očekivali privatizacijom, a javnost je bila izrazito osjetljiva na negativne socijalne posljedice privatizacije te općenito nezadovoljna.⁵⁰

Zaključak

To da je komunistički poredak svojom dugogodišnjom indoktrinacijom i represijom ostavio nasljeđe u sustavu vrijednosti, odnosno mentalitetu i ponašanju ljudi, spoznaja je niza istraživanja u zemlji i inozemstvu. Istraživanja ukazuju i da navedeno nasljeđe utječe na način rada državnih i gospodarskih institucija te time otežava tranziciju. Svjetonazorsko nasljeđe komunizma može se prepoznati u nizu kolektivnih stavova koji ukazuju na sklonost sustavu državnog vlasništva, birokratizmu i političkom kadroviranju te nesklonost privatnom poduzetništvu, inicijativi, intelektualnom i profesionalnom isticanju. Prigodna anketa koju smo napravili ukazuje na mogućnost da su elementi svjetonazorskog nasljeđa komunizma manje prisutni kod onih skupina hrvat-

⁵⁰ Usp. Krešimir PERAČKOVIĆ, Razlike u stavovima o krajnjim učincima privatizacije u Hrvatskoj, u: *Društvena istraživanja*, 9 (2000.) 4–5 (48–49), 527–543, ovdje 529, 539.

skih građana koji su zaposleni u privatnom sektoru nego u državnom a najmanje su prisutni kod onih koji su dulje živjeli u zemljama razvijene demokracije i tržišnog gospodarstva, odnosno kod iseljenika.

Želimo li da se stanje u kojem se nalazimo promijeni i tranzicija uspješno dovrši treba izgrađivati sustav vrijednosti koji je koristan za razvoj demokracije i tržišna gospodarstva. Neke tranzicijske zemlje su, kako bi otežale perpetuiranje komunistička svjetonazora, donijele tzv. lustracijske zakone. Te su zemlje, svjesne da naše ponašanje određuju i institucije u kojima su vrijednosti utjelovljene (političke, obrazovne, kulturne i druge), donijele propise kojima se osobama koje su provodile komunističku indoktrinaciju ograničava sudjelovanje u institucijama društva.

Ključ uspješnog dovršenja promjena koje zahtijeva tranzicija je u istodobnosti promjena u sustavu vrijednosti s promjenama u načinu rada struktura.⁵¹ Držimo da je zato nužno u nove institucije u većoj mjeri uključiti osobe izgrađenog sustava vrijednosti sukladnog demokraciji i tržišnom gospodarstvu.

Summary

THE PRESENCE AND CONSEQUENCES OF WORLDVIEW LEGACY OF COMMUNISM

Predrag HARAMIJA

Zagreb School of Economics and Management
Jordanovac 110, HR – 10 000 Zagreb
pharamij@zsem.hr

The paper examines to what extent is worldview legacy of communism present and how is it manifested, that is, what are its consequences on the functioning of the state and the economy. The failure of the transition in Croatian society is to a large extent a result of the legacy of communism. It manifests itself as a bureaucracy, lack of initiative, anti-intellectualism and anti-professionalism. The value system that has been formed under Communism is based on radical egalitarianism, while the current poor state of the economy, the consequent poverty and unemployment are contributing to the revitalization of that mind-set. On the basis of the research on relation towards the collective attitudes inherent in Communism, the Croatian emigrants are detected as a group that supports that attitude the least. In the country, persons employed in the

⁵¹ Usp. Josip ŽUPANOV, Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena, 145–163.

private sector have a lower level of support for these positions than persons employed in public sector. Therefore, an important factor for the completion of transition and modernization of Croatia should be a stronger involvement of persons with a different system of values, more in tune with democracy and market economy, in institutions.

Keywords: *Communist worldview, transition, values, egalitarian syndrome, measurement of collective attitudes, diaspora.*